De Lutherse Gemeente van Gouda

J.J.H. Bik

Knapenschild van het zakkendragersgilde (foto Nico J. Boerboom)

Sinds het jaar 1682 viert de Lutherse Gemeente van Gouda haar Erediensten in de Sint Joostkapel op de hoek van de Lage Gouwe en de Lange Groenendaal. Eerder was deze kapel het Godshuis annex gasthuis van het zakkendragersgilde. In 1572 kwam de kapel in het bezit van de stad Gouda en werd gebruikt als turfschuur en opslagplaats van brandemmers, totdat de luthersen haar kochten in 1682 en tot op heden in gebruik hebben. In dit artikel wordt geschetst hoe een kleine groep volgelingen van de Duitse reformator Maarten Luther in deze door gereformeerden gedomineerde stad een plek wist te vinden en te behouden.

Begin 17e eeuw zijn er in Gouda lieden, toegedaan de 'Onveranderde Augburgse Confessie', destijds de gangbare aanduiding voor lutheranen. Het is slechts een klein groepje, dat bijeen komt in woonhuizen, en zijn samenkomsten omschrijft als een geestelijke lantaarn van het Goddelijke Woord. Men bidt om een eigen predikant en vindt deze in het Duitse Essen. Op zondag[1] 22 januari 1623 heeft ds. Clemens van Bijleveld zijn eerste sermoen gehouden in het huis De Vergulde Arend, staande Achter de Vismarkt. Zijn traktement is 100 gulden per jaar boven kostgeld met een proeftijd van drie maanden.

Men vindt het niet passend om samen te komen in een particulier huis en zoekt een ander onderkomen. Een schuilkerk wordt gevonden in de Peperstraat, achter huize Den Wijnberg, voorzien van een achteruitgang naar de Komijnsteeg. Op 6 mei 1623 moet deze vluchtgang ook

1. Volgens onze gregoriaanse kalender is de 22e een woensdag. In veel protestantse gebieden wordt deze nieuwe kalender van 1582 pas rond 1700 aanvaard. Waarschijnlijk volgt Gouda dus nog de juliaanse kalender.

worden gebruikt wegens een inval van de gerechtsdienaar. Bijleveld wordt ten stadhuize ontboden en krijgt een preekverbod opgelegd. Na twee maanden worden de diensten stiekem hervat, maar op nieuwjaarsdag komt de baljuw met zijn dienaars de godsdienst opnieuw verstoren, waarbij de vluchtweg weer dienst doet. Na 1624 is het echter rustig gebleven. De predikant krijgt een salarisverhoging tot 150 gulden en na zijn huwelijk met Cornelia Gerritsd. Rijneveld tot 300 gulden per jaar.

In 1630 komt men samen in een derde onderkomen, genaamd De Drie Tafelkaersen, een pand aan de Lage Gouwe, destijds ingericht als oliemolen. De zolder is te gebruiken als kerkzaal. In 1634 wordt dit pand gekocht voor 1850 gulden van Adriaan Dirksz. Voor de aanschaf hebben de gemeenteleden flink geofferd, zo geeft de burgemeester en ouderling Hendrick Godfried Rijneveld een flinke som gelds, evenzo een rijk gemeentelid, juffrouw Maria Tams. Na het dempen van de olieputten is het hele pand te gebruiken. Ter nagedachtenis van Rijneveld geven zijn erfgenamen twee koperen kronen. Clemens van Bijleveld, wiens traktement inmiddels is opgelopen tot 400 gulden per jaar, schenkt een schilderij aan de kerk, met als thema 'De Goede Herder'.

Het schilderij van een dominee die als een echte herder tussen zijn schapen staat, is gemaakt door de Goudse portretschilder Jan Ariaans Duif (1617-1649). Opgegroeid in het Weeshuis wordt hij een leerling van de schilder Wouter Crabeth. Op het doek staat centraal ds. Clemens Otto van Bijleveld, gekleed in toga met de herdersstaf en de Bijbel in zijn handen, omringd door de hem voor de geestelijke zorg toevertrouwde schapen in een wijds landschap. Op de achtergrond twee diakenen, gekleed in korte zwarte jas, die met een riek wijzen naar de schaapskooi en de bron, tekenen van de lichamelijke zorg. In de rechterbenedenhoek het wapen van Van Bijleveld, een bijl in een groen veld met de letters C VB O en het jaartal 1642. Erboven in gouden krulletters Bijbelpassages die betrekking hebben op herders.[2]

In het jaar 1643 wordt een fundatiebrief opgesteld tussen Van Bijleveld, samen met zijn echtgenote en schoonzuster Catharina enerzijds en het Elisabeth's Gasthuis anderzijds. De regenten ontvangen een bedrag van 1600 gulden voor een preuve voor een arm vrouwspersoon ten eeuwige dage. Tot ongeveer 1960 wordt in het rusthuis Juliana altijd een vrijgekomen plaats toegewezen aan een vrouw van lutherse huize, nu echter wel tegen betaling.

De Goede Herder', Sint-Joostkapel Gouda

Maria Tams schenkt in 1654 een koperen kaarsenkroon die nog altijd in de kerk hangt en bij bijzondere diensten brandt met echte kaarsen. Zij geeft ook een horologie om te voorkomen dat de predikant langer dan een uur zou preken en twee koperen lessenaars. Maria is op 5 oktober 1656 overleden en in de Sint-Janskerk begraven. Zij heeft haar geliefde kerk rijkelijk bedacht in haar testament , opgesteld door notaris Strafintveld. Een som van 3000 gulden voor de kerk en de armen. Van de 'intrest'

moet 4 pond 's jaars worden uitbetaald aan haar twee dienstboden. Verder grafrechten die moeten dienen ten eeuwigen tijde voor de begrafenis van de predikanten van de lutherse religie. In natura haar vergulde bijbel in segrijn[3] gebonden met zilveren sloten. Ten slotte een legaat van 7000 gulden voor een erve van twaalf woningen voor arme lieden, waarvan minstens zes lutheranen. Dit wordt bekend als het Luthers Hofje of Fondatie van Maria Tams aan de Nieuwe Haven, gebouwd in 1657. Als regenten worden aangesteld haar neef Herman Cinq en zijn nakomelingen en ds. Van Bijleveld en zijn opvolgers. In de vijftiger jaren van de 20e eeuw is dit verkocht en maakte het hofje plaats voor het gebouw van het ziekenfonds aan het Regentesseplantsoen. Het toegangspoortje met de gevelsteen bestaat nog aan de kant van de Nieuwe Haven.

In 1655 gaat de geliefde predikant met emeritaat en komt zijn neef, eveneens Clemens geheten, als zijn opvolger. Zijn intrede is op 5 oktober 1655 met de woorden: "God geve een gelukkige en gewenste voortgang. Amen". De oude ds. Clemens Otto van Bijleveld overlijdt in 1667 en wordt begraven in de Sint-Janskerk. Zijn grafsteen, waarop ook de naam van zijn iets eerder overleden echtgenote staat gebeiteld, is heden ten dage nog te zien achter de preekstoel bij glas 24.

De 17e eeuw is een rijke tijd waarin veel donaties aan de kapel worden gedaan. Willempje Hermans schenkt de koperen arm aan de preekstoel en 36 jonge lieden laten een zilveren achtkantig doopbekken 'maecken en schnijden' met drie gegraveerde voorstellingen, te weten: de doop van de kamerling, de doop in de Jordaan en de kudde van de Goede Herder. Op de acht randen staan teksten die met de doop te maken hebben en onderop de tekst: "In 't jaer 1657 Nae Christi Geboorte". Abraham Grendel schenkt in 1661 een zilveren avondmaalskelk. Op

Grafsteen van ds. Clemens van Bijleveld in de Sint-Jan

het deksel staat een herder met een schaap, het teken van de Goudse gemeente, genaamd 'De Goede Herder'. De weduwe van Carel Vredigh van Kraey, Anna Catrijn, schenkt in 1670 een zilveren offerschaal.

Een belangrijke mijlpaal is het jaar 1680. Het is dan noodzakelijk grote reparaties te doen aan de huiskerk. Bij geruchte heeft ds. Van Bijleveld vernomen dat de stad zich van de Sint-Joostkapel, op de hoek van de Lage Gouwe en de Lange Groenendaal, zou willen ontdoen. De stad Gouda is namelijk na de secularisatie der kapellen en kloosters bezwaard met het onderhoud van te veel eigendommen. De kapel is in deze tijd slechts een opslagplaats voor turf en brandemmers. Er volgen harde onderhandelingen:

2. 'De Goede Herder' is destijds uitgeleend aan het Catharijne Convent in Utrecht voor een tentoonstelling over de Reformatie. Daarna is het gerestaureerd in Amsterdam. In 2013 reist het enorme schilderij naar Berlijn en dient daar als icoon voor de grote tentoonstelling over Maarten Luther in Berlijn.
3. Hard leer met korrelig oppervlak

Mijn Heeren, wij bekennen gaern uwe macht om uwe goederen so hoog te prijseren als het u belieft. Daarom defereren wij ons an uwe groote gunsten tot moderatie van dien, opdat, wanneer onse geloofsgenoten op andere plaetsen haer beroemen van de goede gonsten haeren overheid, wij mede moge seggen genadige Heren te hebben. Daertoe pretendeeren uwe meeste Leraers de broederschap met ons te hebben, mijn Heren laet dit dan een teeken daervan zijn. Oock is 't niet te weten, waert uwe geloofsgenoten tot faveure konde strecken.

Door bemiddeling van een der burgemeesters, de heer Cornelis de Lange, die de lutheranen zeer goedgunstig is, wordt de koop ten slotte voor 400 ducatons (ongeveer ƒ 1600) gesloten. Toren, klok en uurwerk blijven het voortdurend eigendom van de stad. Pas begin 1682 is de kapel eigendom van de lutherse gemeente en kan de restauratie beginnen.

Zoals ook in onze dagen wordt er een bouwcommissie gevormd, bestaande uit twee kerkenraadsleden, de heren Hendrik Korte en Willem Boesens. Omdat Jan Kusel verstand heeft van kalk en steen wordt hij in de commissie ingelijfd. Om de hoge kosten te kunnen bestrijden wordt een algemene collecte gehouden bij alle lutheranen in het gehele land. Alle mogelijke manieren om aan geld te komen worden gebruikt, zoals voorschotten, leningen en giften.

Na de algehele restauratie van het gebouw wordt het bovendien versierd met geschilderde kerkglazen, vervaardigd door de Goudse glasschilder Willem Tomberg. De inwijding van de herstelde kapel is op Sint Lucasdag, 18 oktober 1682, met als tekst Marcus 11: 17: "Mijn huis moet voor alle volken een huis van gebed zijn." In de ochtendpredicatie spreekt ds. Van Bijleveld over de 'waardigheid van de tempel' en in de namiddagdienst over de 'nuttigheid van de tempel'. Overgebracht uit de oude huiskerk worden de zeven schilderijen die door verschillende gevers aan de gemeente waren geschonken. Een jaar later wordt het huis in de Groenendaal voor 100 ducatons gekocht.

De Goudse lutheranen krijgen nu een eigen kerk, zelfs met een toren en de prachtige naam Sint-Joostkapel.

Opnieuw Van Bijlevelden

Op 26 oktober 1693 overlijdt ds. Van Bijleveld II, 63 jaar oud. Hij heeft het heilig predikambt getrouwelijk 38 jaar gediend. Op 1 november wordt een lijkpredikatie gehouden uit 2 Tim, 4: 7-8: "Ik heb de goede strijd gestreden" door ds. Jacobus Wilhardus, predikant van de gemeente Bodegraven.

In de vergadering van 29 november 1693 wordt besloten een beroep uit te brengen op ds. Clemens van Bijleveld, predikant in de gemeente van Hoorn, zoon van de kort tevoren overleden predikant. Tot groot genoegen van de kerkenraad verhogen verscheidene gemeenteleden hun bijdragen. Een commissie wordt naar Hoorn gestuurd om ds. Van Bijleveld van zijn beroep te verwittigen. De delegatie belooft hem een salaris van 600 gulden per jaar en tevens een bedrag van 75 gulden dat de vertrekkende predikant aan de gemeente Hoorn moet betalen wegens zijn vervroegd vertrek. Daarop neemt Van Bijleveld het beroep aan. Op 26 december 1693 houdt ds. Van Bijleveld III zijn intredepredicatie over Filippenzen 3: 15-16: "In ieder geval laten we op de ingeslagen weg verder gaan."

Helaas is zijn ambtstermijn in Gouda slechts van korte duur. Op zondag 14 november 1694 na de namiddagpreek voelt ds. Van Bijleveld zich niet goed. Deze ziekte neemt zodanig toe dat hij op 23 november om 3 uur 's morgens in de Heer is ontslapen op de nog jonge leeftijd van 26 jaar. De zondag daarop heeft ds. Johannes Colerus een lijkpredicatie voor hem gedaan uit Hebreeën 13: 7: "Neem een voorbeeld aan hun geloof."

Het uitgebrachte beroep op ds. Laurens Lange, predikant te Alkmaar, wordt door hem niet aangenomen. Daarna brengt de kerkenraad een beroep uit op de proponent Honselaar, 24 jaar oud. Nadat deze op 16 maart 1695 is geëxamineerd, wordt hij de volgende dag ingezegend. De daarop volgende donderdag krijgt ds. Honselaar een 'dulachtige ziekte', zodat twee mannen hem moeten bewaken. Vrijdag en zaterdag neemt de ziekte in

Sint-Joostkapel (foto Nico J. Boerboom)

hevigheid toe en 's zondagsmorgens 20 maart 1695 omstreeks acht uur heeft de predikant 'zijn intredepredikatie in het nieuwe Jeruzalem gedaan'. Opnieuw verliest de Goudse lutherse gemeente daarmee een predikant op zeer jong leeftijd. Ds. Vos heeft over hem een lijkpredicatie gedaan, uit Jesaja 57: 1-2: "Ook trouwe mensen sterven."

Bloeiperiode

Na deze tijd is de lutherse gemeente van Gouda tot grote bloei gekomen. In 1755 heeft men zelfs een tweede predikant moeten beroepen, maar na 1795 moet de kerkenraad vanwege de slechte financiële positie deze plaats weer afschaffen.

In 1745 biedt de hervormde gemeente het orgel van de Sint-Janskerk aan voor de schappelijke prijs van ƒ 1100. Dit orgel is gebouwd in 1558 door Hendrik Niehoff uit 's-Hertogenbosch na de grote kerkbrand in 1552. Het moeilijk bespeelbare instrument is in 1736 vervangen door het beroemde Moreau-orgel. Door een en ander weg te laten is de aankoop geschikt gemaakt voor de Sint-Joostkapel en het Niehoff-orgel heeft tot 1900 dienst gedaan.

De toren begint te verzakken, zodat in 1828 de fundering versterkt moet worden. Tevens worden nieuwe vensters aangebracht, maar helaas moeten de kleurrijke glazen van Willem Tomberg worden verkocht omdat ze niet meer passen. Waar deze glazen zijn gebleven is tot op de dag van vandaag onbekend. In 1869 heeft de stad Gouda uiteindelijk de toren wegens bouwvalligheid moeten slopen en krijgt de kapel een nieuwe voorgevel met gotische vensters en drie pinakels bovenop. Al het buitenmuurwerk wordt met een cementlaag afgedekt.

Het oude orgel is in slechte staat en wordt vervangen door een Maarschalkerweerdorgel voor ongeveer ƒ 4000,– en ingewijd op 13 mei 1900. Het oude orgel wordt verkocht aan de R.K. van Abcoude en is daar nog steeds. Ingrijpende restauraties volgen: In 1926 een verandering van het interieur en bij de laatste restauratie in 1957 komt de oude steenlaag weer terug en wordt in de voorgevel een kleine torenspits teruggebracht als herinnering aan oude tijden. Bovenop prijkt weer de lutherse zwaan.

Sinds 25 jaar maakt de Federatie van Samenwerkende Kerken (doopsgezinden, remonstranten en vrijzinnig hervormden) gebruik van de kapel en is hiermede enige samenwerking, maar gescheiden diensten.

In 2004 is de Evangelisch-Lutherse Kerk toegetreden tot de PKN na lange onderhandelingen in Samen op Wegverband. De kleine, doch zeer hechte Lutherse Gemeente van Gouda wil echter nog, zo lang het mogelijk is, zelfstandig blijven en de lutherse traditie in stand houden. Gesprekken tot plaatselijke vereniging zijn wel gaande en door de vergrijzing zal dit zeker in de toekomst gaan

gebeuren. Er is grote angst dat bij een fusie de kapel om economische reden verkocht zal worden en zijn functie als godshuis gaat verliezen.

Literatuurlijst

D.J. van Vreumingen, *250 jaar Geschiedenis van de Lutherse Gemeente van Gouda*, 1872.
S. van der Mark-Hoevers, 'De zakkedragers van Gouda', in *19e Verzameling bijdragen Oudheidkundige Kring Die Goude*, Gouda 1982.
C.Ch.G. Visser, *De Lutheranen in Nederland. Tussen katholicisme en calvinisme 1566 tot heden*, Amsterdam 1983.
K. Kunter, *500 Jaar Protestantisme. De geschiedenis van de Reformatie*, Kampen 1992.
S. Hiebsch, M.L. van Wijngaarden, *Martin Luther, zijn leven, zijn werk* , Kampen 2007.
G. Blokland, *Geloof alleen, Protestanten in België. Een verhaal van 500 jaar*, Antwerpen 2016.
J.G.W.F. Bik, 'Kroniek van de Evangelisch-Lutherse Gemeente van Gouda', in P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *In en om de Sint-Jan. Bijdragen tot de Goudse kerkgeschiedenis*, Delft 1989, p. 91-111.
J.J.H. Bik: *Geschiedenis van de Goudse Lutherse Gemeente "De Goede Herder"*, 2009.
J.J.H. Bik: *De tijden van de Reformatie en oorlogen*, 2015.

Tegeltableau Sint-Joostkapel